

RENDSZERVÁLTÁSOK ÉS EGYÉNI ÉLETTÖRTÉNETEK

„Bízam a tavaszban
én fagyos szegény,
s míg fölmagasodtam
kést dobott belém.”
Nagy László

RÖVID IDŐ ALATT KÉTFÉLE RENDSZERVÁLTÁST is átélt a magyar társadalom és ennek részeként a szellemi élet 1945 után, egyiket közvetlenül a háború után, a másikat – bár nehéz konkrét évszámhoz kötni – 1948/1949-től, illetve az utóbbinak a kiteljesedését 1950-től, majd mindennek megkérdőjelezését 1956-ban. A drasztikus rendszerváltások nem hagyták érintetlenül a *tudományos élet legitimitációjának* összetett, bonyolult folyamatait sem, amelyek magukban foglalják többek között a tudomány intézményes kereteit, az intézményes pozíciók és a tudományos tekintély elosztását, a tudományos fokozatok rendszerét, a publikálás jogát és lehetőségét, s mindezzel összefüggésben a tudományt, a pedagógiát művelők *egyéni sorsát*. Ma már árnyaltabban tudjuk leírni az 1945 utáni néhány év viszonylagos virágzását és korlátozott szabadságát a pedagógiában, az 1948/49-es drasztikus váltást, az ötvenes évek elnyomását, az 1956-os forradalomhoz vezető folyamatokat, de még sok terület feltárára vár. Szép számmal vannak olyan művek, amelyek a negyvenes, ötvenes évek narratív és kronologikus tényeit mutatják be, vagy „tisztá” eszmetörténeti rekonstrukcióra törekedve írnak neveléstörténetet. Kevesebb azonban azoknak a műveknek a száma, amelyek az akkori pedagógiát, szűkebben neveléstudományt szociológiai és pszichológiai kontextusaiban elemzik. Az utóbbiak kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a szociológiai, az intézményi kontextust leíró tanulmányok mellett sokat adtak a rendszerváltások megismeréséhez azok a kilencvenes évektől született munkák, amelyek a korszak jelentős szereplőinek tudományos életútját mutatták be, kitérve a személyes motivációkra, a szakmai műhelyekre, a különféle politikai, szakmai befolyásokra, rokonszenvekre, ellenszenvekre. (Lásd például az OPKM Magyar pedagógusok és Tudós tanárok – tanár tudósok sorozatát.) Az utóbbi megközelítés az elégtételadás mellett – tudatosan, vagy kevésbé tudatosan – arra az előfeltevésre épített, hogy az életút ideális terep arra, hogy a társadalom, a politika, a tudomány működésének sajátosságait leírjuk. A tudománytörténészek e feltevés kapcsán több kételyt is megfogalmaztak, amelyek közül itt csak néhányra utalok: A rendelkezésre álló források alap-

ján leginkább a nyilvánosságban megjelenő egyént láthatjuk, a negyvenes, ötvenes évekből kevés forrásunk van az egyének döntéshozó folyamatairól, a nem szakmai nyilvánosságban zajló életről, az informális kapcsolathálókról. A jelentőséggel bíró tények kiemelésével elveszítjük a társadalmi, szakmai pályák egyediségét; nehéz az egyéniségek összetettségét, ellentmondásosságát megragadni, a különböző viselkedések sokféle racionális és nem racionális okát feltárni (*Levi 2000*).

A rendszerváltások, a gyökeres politikai, társadalmi fordulatok cezúrákat hoztak az egyéni életutakban is, s bár a hatalom egyenlőtlen eloszlása kényszerítő erejű volt, mégis maradt bizonyos cselekvési keret, döntési szabadság a társadalmi szereplők számára. A módszertani kételyek ellenére az egyéni különbségek elemzésének, bemutatásának lehet, van hozadéka, így például felfedhetik a korszakok s abban egyes csoportok (például a pedagógiával foglalkozók) sajátos stílusát, habitusát, ami nem lehet közömbös, lényegtelen a neveléstudomány 1956-os eseményei kapcsán sem. A fenti megfontolásokat figyelembe véve jelen tanulmányomban röviden áttekin-tem néhány, a neveléstudományban jelentős szerepet játszó személy egyéni sorsának alakulását a második világháború után, a negyvenes évek közepe és az ötvenes évek eleje között.¹

Rendszerváltások: történeti, tudományos kontextusok

A második világháború utáni kezdőpontban az lett az alapkérdés a pedagógiai szakma számára, hogy milyen lehet, milyen lesz az adott nemzetközi és hazai helyzetben a pedagógia. A kérdés pontosabban megfogalmazva úgy merült fel, hogy mi az, ami folytatható, mi az, ami elvetendő, elfelejtendő és mi az, ami átalakítható az 1945 előtti pedagógiából.

A második világháború után a pedagógiai szakemberek ugyanúgy, mint a magyarországi lakosok nagy része várankozások és illúziók között élt. A nyilvánosságot kapó szakemberek természetesnek érezhették, hogy a demokratikus társadalom kialakítása és ezzel együtt az új pedagógiai gondolatok nem jelentenek teljes múlt-tagadást a szakmai problémák értelmezésében. A mozgástér azonban minden területen szűkebb volt, mint ahogy az akkor élők hitték. Néhány köztörténeti jellegzetesség ennek jelzésére: A megszállt országban a Szovjetunió vezetése alatt álló Szövetségi Ellenőrző Bizottság döntő befolyást gyakorolt a hatalmi, uralmi viszonyok alakulására. A látszatparlamentarizmus mellett a végrehajtó hatalomban és az önkormányzatokban baloldali túlsúly érvényesült (*Romsics 1999; Gyarmati 2005; Ungváry 2002*).

Vélhetően különféle illúziókból fakadóan a nyilvánosságot kapott szakemberek 1945-ben, 1946-ban a pedagógiai szakirodalomban erőteljesen hangsúlyozták, hogy az új demokratikus társadalom új pedagógiát igényel, de *az új kialakítása nem jelentheti a teljes szakítást a régivel, az 1945 előtti pedagógiával*. Radikális szakításra

¹ Munkámban támaszkodtam a hazai pedagógiai nézetekkel és a tudomány legitimációjával foglalkozó kettő, már megjelent publikációra (*Golnhofner 2004, 2006*).

több szempontból sem volt szükség, sem lehetőség, hiszen 1945 után is alapvetően a régi szakemberek művelték a pedagógiát, s korlátozottan, de a felelevenedtek a neveléstudomány művelésének intézményes keretei. Felfrissültek különböző pedagógiai irányzatok, megközelítések: az 1945 előtt alapvető szerepet játszó vallásos életszemléleten alapuló pedagógia, a szellemtudományos kultúrpedagógia, Imre Sándor nemzetnevelése, Karácsony Sándor nézetei, a népi írók és a népi mozgalom elvei, a reformpedagógiai irányok. Tehát föléledt az 1944/45 előtt is létező pluralizmus a szakirodalomban, a tanító- és tanárképzésben s a pedagógiai gyakorlatban.

Az 1945-től 1949-ig tartó időszakban az ország eljutott a korlátozott demokráciából a diktatúrába, a pluralizmusból a monolitikus sztálinizmusba. Ez az átmeneti időszak így a pedagógiában is a változatosság megszüntetését hozta, s a folyamatoság helyett a diszkontinuitás érvényesülését. Elevenítsük fel e folyamatnak néhány elemét, sajátosságát!

A neveléstudomány intézményes keretei rövid ideig sok területen a régi folytatásaként jelentek meg, de kezdettől fogva érvényesültek változások és korlátozások is. A kontinuitás a régi intézmények folyamatos működésében, a régi személyzet megtartásában volt érzékelhető, míg a kezdeti kisebb változásokat egy-két új intézmény és folyóirat megjelenése, valamint a személycserék és az intézményi névváltozások jelentették. Az utóbbiak már azt is érzékeltették a korabeliakkal, hogy megkezdődött a régi elit kiszorítása. A diszkontinuitás határozott formában érvényesült a publikációs lehetőségek területén, erőteljesen csökkent a pedagógiai szaklapok száma a pedagógiai társaságok, egyesületek korlátozása, megszüntetése révén. Az intézményi keretek 1946-tól külső politikai nyomásra, különböző adminisztratív intézkedések hatására fokozatosan, majd 1947/1948-tól drasztikusan megváltoztak. A neveléstudomány területén is egyre nyittabbá vált a kommunista párt részéről az újabb rendszerváltás követelése, megvalósítása. Eltűntek az ún. szocialista pedagógiába be nem illeszthető pedagógiát művelő, támogató intézmények és háttérbe szorították, kiszorították, egzisztenciálisan ellehetlenítették az ún. nyugati, vagy polgári nézeteket valló szakembereket.

A második rendszerváltozáshoz kapcsolatosan a neveléstudomány legitimitációjának radikális megváltoztatásában meghatározó szerepet kapott az 1948. decemberében (XXXVIII/1948. tc.) létrehozott *Magyar Tudományos Tanács (MTT)*. E szervezet központosította, államosította, átpolitizálta a tudományos életet 1949 tavaszán és őszén: aktívan részt vett a tudósok és a kutatók anyagi helyzetét javító intézkedések kialakításában, végrehajtásában, az egyetemi oktatók leváltásának és újak kinevezésének előkészítésében, az akadémiához tartozó tudósok kijelölésében, az intézmények átszervezésében, a tudományos céltámogatások meghatározásában, a tudományos publikálás központosításában, valamint a tudományok ötéves tervének kidolgoztatásában, kidolgozásában. (Lásd részletesebben: *Huszár 1995; Golnhofer 2004, 2006*) E folyamat jellegzetességeit szemléltetik a tudósokról készített *besorolási javaslatok* is, amelyek egységes űrlapok alapján készültek: egyetemi fokozat, akadémiai tagság, kitüntetések, jelenlegi és a javasolt jövedelem, szakmai és politikai

jellemzés, besorolás. Mindezek alapján szakmai és politikai kategóriákba sorolták be a tudósokat. *Szakmai kategóriák*: elismert tudós; első osztályú kutató; komoly tudós; komoly tudós volt; *Politikai kategóriák*: jó elvtárs; demokratikus meggyőződésű polgár vagy párttag; semleges; ellenségesen passzív a demokráciával szemben; ellenség (*MTA Levéltár, MTT 6/5*). A tervezett 250–260 kiemelkedő tudós kiválasztásában, kijelölésében a politikai jellegű besorolásnak semmi köze nem volt a tudományos teljesítményekhez, így valójában aránytalan és méltánytalan besorolásokra került sor. Néhány példa az egzisztenciális jutalmakra és büntetésekre: a pedagógia területén elismert régi szakemberek közül Prohászka Lajos és Várkonyi Hildebrand illetékét 202 Ft-ban, az ismeretlen Jausz Béláét 1800 Ft-ban, az új, ideológiailag még megfelelő Szalai Sándorét 3000 Ft-ban, Mérei Ferencét 3500 Ft-ban, Fogarasi Béláét 3850 Ft-ban állapították meg. A kijelölés aktusa alkalmas volt a tudósok megosztására, megfélemlítésére, s olyan „beavatási aktusként” is megjelent, amely a gondoskodó állam jóakarátát fejezte ki, illetve a kiemeltek részéről – akarla akaratlanul – az Magyar Dolgozók Pártja (MDP) melletti elkötelezettséget is jelzett (*Huszár 1995:56–62.*). Levéltári források alátámasztják azt a tényt, hogy az MDP, illetve az MTT részéről tudatos taktika része volt a megosztás, a félelemkeltés, az elkötelezettség kiváltása (*MTA Levéltár, MTT 5/6*).

Nem érvényesült a folyamatosság egyértelműen abban sem, hogy *mely irányzatok, nézetek váltak meghatározóvá*. A szakirodalomban megjelenő szakemberek nagy része szinte a felfedezés örömeivel fordult a társadalom és a gyermek sajátosságaira, szükségleteire figyelő, a gyermekek önkibontakozását középpontba állító pedagógiai gondolatok felé. Felfokozott érdeklődés mutatkozott a francia, az angol és az amerikai pedagógiai nézetek és gyakorlat iránt. Különösen azon pedagógiai koncepciók iránt, amelyek felszabadultak a filozófia gyámkodása alól és empirikus kutatások eredményeire támaszkodtak. *1946-ra* a szakirodalomban *hangsúlyváltást* lehetett érzékelni a háború előtti helyzethez viszonyítva. Egy gyermekközpontú, erőteljes empirikus alapozású gondolkodásmód érvényesült, amely a gyermeki és a társadalmi valóságra ügyelő pedagógia átvételére, kialakítására törekedett. Ez a „váltás” beilleszkedett egy olyan demokratikus gondolkodásba, amely a társadalmi igazságosság, társadalmi szolidaritás, az egyenlő esélyek és a szabadság értékeit kívánta érvényesíteni a közoktatás reformjában és a neveléstudomány fejlesztésében.

A fent leírt „váltás” ugyanakkor nem csak a pedagógia belső fejlődéseként, a tudományos minták versenyeként alakult ki, mint ahogyan az egy plurális rendszerben történt volna. Az előretörő baloldali politika ítélete alapján elsőként a keresztény pedagógia és a kultúrfilozófia, kultúrpedagógia, valamint képviselői váltak elfogadhatatlanná, kényelmetlenné. Majd a kommunista párt által kezdetben szövetségesként kezelt és ezt a szerepet többé-kevésbé vállaló Karácsony Sándor, illetve a népi mozgalom került a kiszorítandók listájára. Az egyre szélesebb szakmai kört érintő háttérbeszoritással párhuzamosan zajlott a szélesen értelmezett reformpedagógia (gyermekközpontú, lélektani és szociológiai alapvetésű) előretörése. E folyamat ér-

telmezéséhez két fontos ténytet tartok említésre méltónak. Az egyik, hogy több pedagógiai szakember a nyugati típusú politikai demokrácia kialakulásának reményében hitt abban, hogy kedvező feltételek alakulnak ki a lélektanilag-szociológiailag megalapozott reformpedagógiai nézetek megerősödéséhez. Sokan úgy vélték, hogy elérkezett a lélektanilag, szociológiailag jól megalapozott neveléstudomány művelésének az ideje. A megerősödés másik oka, hogy a centrális politikai helyzetben lévő, baloldali pedagógiai és pszichológiai szakemberek erőteljesen képviselték ezt az iránytet, s felhasználhatónak vélték az új pedagógia kialakításában.

A pedagógia külső meghatározottsága megváltozott jelleggel felerősödött 1947 második felétől. Egyes nézetek elfelejtése, vagy kiszorítása, más megközelítések „felemelése” egyre inkább a politika függvényében történt. A hatalmi törekvéseit egyre erőteljesebben érvényesítő kommunista párt elvetette az ún. polgári pedagógiákat és a kommunista párti szakemberek közvetítésével kezdte beilleszteni a pedagógiát, mint szaktudománytet egy vulgarizált marxista ideológiába és egy voluntarista politikába. A kibontakozó monolitikus politika eltüntette a szakmai autonómiát, a szakmai kritikát, lebecsülte a polgári szaktudományosságot és éles cezúrát teremtett a magyar pedagógiában.

1948 végétől, 1949 elejétől a pedagógiai szakirodalomban a polgári pedagógiák nemcsak kevésnek, de társadalmi, ideológiai funkcióik alapján károsnak, reakciónak, esetenként fasisztának minősültek. A szovjet pedagógiával azonosított szocialista pedagógia átvétele, a politikából eredő, támogatott mintakövető magatartás, valamint ezzel együtt a polgári múlt és jelen tagadása talaján *megszakadt a nyilvános szakmai életben a folytonosság.* E revolucionista „fejlődés” következtében 1948/49-től a neveléstudománynak évtizedekre meghatározó jegye lesz a diszkontinuitás (Zibolen 1983). Ezzel a tagadással nemcsak a pedagógia múltját számolták fel a politikai-hatalmi erők, de a jövő nyitottságát, a lehetőségek, a megoldások sokszínűségét is. Sajnálatos módon a hazai pedagógia a negyvenes évek végétől e ráerőszakolt „fejlődéssel” elvesztette a „történeti folytonosság többrendbeli tanulságait” (Faludi 1975), amelyek pedig jelentős szerepet játszhattak volna a szakmaiság fenntartásában. Megszakadtak különböző hagyományok a neveléstudományban, így a mester és tanítvány kapcsolatok is. A tagadás nemcsak a pedagógiai tudat folytonosságát kezdte ki, de az értékrombolással a pedagógusok körében olyan bizonytalanságot, identitászavarokat indukált, amelyek hatását még csak részben mértük fel.

Egyéni választások, egyéni életutak

1945-ben nemcsak a neveléstudomány kapcsán merült fel a folytathatóság dilemmája, de az egyéni életutak szempontjából is. Megőrizhető-e, megőrizendő-e az 1945 előtti életút, vagy elkerülhetetlen a többé-kevésbé gyökeres szakítás? Milyen módon, milyen feltételek között zajlik le a váltás? A zűrzavaros átmeneti időszak történéseire a pedagógia művelői ugyanúgy, mint a társadalom különböző csoportjai, egyénei, többféleképpen reagáltak. Nincs lehetőség itt és most a sok fő- és mellék-szereplő egyéni élettörténetének a szélesebb körű áttekintésére részben terjedelmi

korlátok, részben a forrásokkal kapcsolatos módszertani problémák miatt. A ma rendelkezésünkre álló források alapján, amelynek többsége a hatalom által született és ellenőrzött anyag, nehéz az egyéni válaszokat megragadni, de azért néhány jellegzetes magatartás elkülöníthető.

A régi szakmai elit egy része megőrizte értékeit, identitását és ezzel együtt elvesztette az 1945 előtti szakmai státusát, egzisztenciális biztonságát. Közéjük tartozott Kornis Gyula és Prohászka Lajos, akik – kissé leegyszerűsítve – a kultúrpedagógia, a kultúrfilozófia, a szellemtudományos megközelítés tekintélyes képviselői voltak.

Kornis Gyula tudományos tekintélye következtében, és azt figyelembe véve, hogy 1939-ben visszavonult az aktív politizálástól, hogy 1944-ben a Gestapo letartóztatva, rövid ideig (1945 tavaszától október végéig) a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) elnöke lehetett. 1945 után a filozófia területére vonult vissza, 1947-ig filozófiát oktatott a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Előadásai azt mutatták, hogy eltávolodott a kultúrfilozófiától, az egzisztencializmus felé tájékozódott, de e váltásról keveset tudunk, mert a háború után nem jelent meg a magyar pedagógiai szakirodalomban. A pedagógiai nyilvánosságban 1945-ben a kommunista párti Kemény Gábor pozitívan értékelte Kornis művelődéstörténeti munkásságát, de élesen bírálta – Kornis nevét nem említve – az 1945 előtti közoktatáspolitikát (*Kemény 1945*). A kritika azonban nem maradt meg szakmai és oktatáspolitikai szinten, az 1939 előtti politikai szerepvállalás elítélése teljes egzisztenciális ellehetetlenítéssel járt. Kornis folyamatosan kiszorult az akadémiai és az egyetemi életből, 1948. április 16-án megszüntették akadémiai tagságát, majd tanári állását is. 1951-ben a Heves megyei Poroszlóra, később Hajdúszoboszlóra internálták. Ott élt 1958-ig, rövid budapesti kórházi ápolás után bekövetkezett haláláig (*Golnhofer 2004*).

Nagyon egyértelműen, tisztán áll előttünk *Prohászka Lajos kompromisszumot nem kötő*, a tiszta lelkiismeretben, az erkölcsi megbízhatóságban tapintatot nem ismerő *etikus lénye*, magatartása, amely egzisztenciális és szakmai ellehetetlenüléssel járt.

Prohászka Lajost, a Pázmány Péter Tudományegyetem professzorát, az MTA tagját, a Magyar Paedagogiai Társaság (MPT) elnökét, a kultúrfilozófia, a kultúrpedagógia képviselőjét 1945-ben minden nehézség nélkül igazolták. Tanára maradt a budapesti egyetemnek, 1946 júliusától igazgatótagja az MTA-nak, továbbra is elnöke az MPT-nek, társelnöke az újonnan alakult Magyar Pszichológiai Társaságnak. Betöltötte a Magyar Filozófiai Társaság elnöki tisztét is. Bár tudományos tekintélye töretlen maradt, ezt azonban nem tükrözte a pedagógiai nyilvánosságban való megjelenése, 1945 és 1949 között összesen három tanulmányát olvashatták az érdeklődők, és tanulhattak néhány, hallgatók által lejegyzett jegyzetéből. Prohászka a háború után sem szakított neohegelánus elveivel, továbbra is hitt a bensőséges szeretetre építő szociális humanizmusban. Mindezek alapján utasította el a harmincas, negyvenes években a fasizmust és a bolsevizmust, és saját értékeihez ragaszkodva 1945 után sem adta fel a kritika jogát, a totális államszervezést tagadó elveit, a kultúra- és értékközpontú minőségesszmenyét. Háború utáni helyzetére jellemző

néhány esemény, történet: Már 1946-ban bírálta demokrácia felfogását Kemény Gábor. A szakemberek egy része bár kifejezte tiszteletét, de kultúrpedagógiáját elavultnak tekintették. Tanítványainak jelentős köre eltávolodott tőle ideológiai és pedagógiai téren is, különösen fájdalmasan érintette Faragó László politikai, szakmai váltása. Mély megalázásokként élte meg a háború utáni helyzetét Prohászka, s Eduard Sprangerhez írt levelében már 1946-ban a húszas, harmincas évek németországi jelenségeihez hasonlította személyes háború utáni tapasztalatait (*Zibolen 1992*). Környezete egyre gyakrabban látta levertnek, csüggedtnek (*Kovács L.-né Vermes 1997:354.*). 1948 végére a kommunista párt által meghirdetett és vezetett ideológiai harcnak központi céljává vált, hogy Prohászka kultúrpedagógiai felfogásának kiiktatásáért, amint ez kitűnt Mérei Ferencnek 1948. novemberi *Köznevelés*-beli cikkéből is (*Mérei 1948*). Prohászka Lajos számára az első politikai és leegyszerűsített marxista jellegű bírálatokat követő 1949-es esztendő már a „visszavonulás éve”. 1949-ben nem vállalta a hagyományos rendben öt megillető dékáni tisztséget a Pázmány Péter Tudományegyetemen. A kialakult hatalmi és politikai helyzet sajátosságai, a koncepcióját ért újabb bírálatok jelezték számára, hogy az általa képviselt értékek elfogadhatatlanok a hatalom számára. A Magyar Tudományos Tanács döntése alapján nemcsak az akadémiai tagságától fosztották meg, de bekerült a nyugdíjazandó tanárok körébe is. Az MTT-ben található irat (*MTT 1/10*) szerint az ő rovására írták, hogy olyan tanárokat képeztek a bölcsészettudományi karokon, akik alig tanultak pedagógiát, amit tanultak, az is hasznavehetetlen volt. 1949. december 12-én nyugdíjazták és teljes létbizonytalanságba taszították. Szakmai pályafutása 52 éves korában befejeződött.

Sokan voltak *naivak*, akik bár látták a demokrácia hiányosságait, de aggodalmaik ellenére azt hitték, hogy a háború utáni kényszerhelyzet megváltozik, vagy akik a napi politikában kevésbé igazodtak el. Az ő gondolataikat is tükrözhetette Kiss Árpád naplójában 1950-ben: „1945-ben elindultunk. Nagyon tanulatlanok voltunk. Nem ismertük az államhatalmat, és nem ragadtuk meg annak valódi fogantyúit. Nem tudtunk semmit a rólunk már meghozott döntésekről. Abban a meggyőződésben terveztünk és cselekedtünk, hogy magunk alakítjuk életünket. Tájékozatlanok voltunk a minket fokozatosan hatalmába kerítő nagy hatalom és mozgalom valódi természetéről... [...]A történelem folyamának medrét kezdtük ásogatni, és sejtelmünk sem volt annak az áradatnak az irányáról, ellenállhatatlan erejéről, amelynek útját befolyásolni kívántuk. Öt cselekvő esztendőre volt szükség ahhoz, hogy felismerjük fáradozásaink hiábavalóságát.” *Kiss Árpád* életeseményei a fentiekben leírtak szemléltetéseként is értelmezhetők. 1945 és 1948 között az Országos Köznevelési Tanács (OKT) ügyvezető igazgatójaként aktívan részt vett az általános iskola koncepciójának kialakításában, tanterveinek, tankönyveinek, pedagógusképzésének kimunkálásában. Munkájával hozzájárult ahhoz, hogy OKT, mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsadó szerve széles körű szakembergárdára támaszkodva segítse a reformelképzelések kialakítását és megvalósulását. Ösztönözte a gyermekközpontú pedagógia megismerését, térnyerését (intéz-

mények szervezése, publikációs lehetőségek biztosítása, a Köznevelés szerkesztése, saját tudományos és publikációs tevékenység) stb. Emellett debreceni egyetemi magántanár. Az egyre fokozódó politikai nyomás következtében nem volt könnyű helyzetben Kiss Árpád. Az általa – s feltehetően többek által is – követett magatartást egy hatvanas évek eleji visszaemlékezésében így jellemzi: „Türelmesen, az egymást követő átalakulások okainak és következményeinek mérlegelése közben próbáltunk alapozni, vigyázva arra, hogy ne tegyünk pontot befejezetlen mondat végére.” (*Kiss 1964:290.*)

1948 végétől általánossá vált a reformpedagógia éles politikai és leegyszerűsített ideológiai bírálata, majd 1949-ben, 1950-ben szovjet minta alapján kritika és önkritika hulláma öntötte el a magyar pedagógiai szakirodalmat. Faragó Lászlóval írt közös könyvének (*Faragó & Kiss 1949*) szemlélete, tartalma 1949 közepére elvesztette aktualitását a hatalom szemében, és bár a szerzők több engedményt is tettek, de ezzel nem kerülhették el a kemény bírálatokat, amelyek Szabolcsi Miklós és Tettamanti Béla tollából születtek (*Szabolcsi 1949; Tettamanti 1949*). A kommunista oktatáspolitikai 1948-ban már többször kifejezte bizalmatlanságát az OKT-val szemben, végül 1948. október 31-én egy kormányrendelet (11.160/1948) további rendelkezéssig szüneteltette, gyakorlatilag megszüntette az intézményt. Kiss Árpádot egyre inkább háttérbe szorították: 1948 végén átadta a Köznevelés szerkesztését, 1949 elején elbúcsúzott az OKT-tól és közel egy évig a Mérei Ferenc által vezetett Országos Neveléstudományi Intézetben (ONI) a Didaktikai Osztályt vezette. A szakmai munkájával kapcsolatos nehézségek okát ő maga a következőképpen látta: Az ideológiai fordulat végrehajtása közben „a tudomány helyett a hatalom akarása vonult be az Üllői úti palotába.” (*Idézi: Horváth 1990:21.*) Részben saját elhatározásból az 1949/50-es tanévet a pedagógiai gimnáziummá átminősített Kiss János altábornagy úti tanítóképzőben kezdte meg, de csak rövid ideig maradhatott. Szabolcsi Miklós politikai vizsgálatot kezdeményezett ellene,² amelynek eredményeként 1951. május 23-án az Államvédelmi Hatóság éjszaka előállította, és koholt vádak alapján október 17-én Kistarcsára internálta, ahonnan 1953. szeptember 2-án szabadult az amnesztiarendelet következtében. Megpróbáltatásai nem fejeződtek be, a következő három évben hét munkahelye volt, újabb kemény kritikát kapott, mint a polgári pedagógia képviselője 1955-ben, s ezt a stigmát egész életében viselte (*Báthory 1988; Golnhofner 2004*).

Sokan élték át az elfogadás kényszerét azok közül is, akik naivak voltak és azok közül is, akik világosan látták, hogy számolni kell a szovjet birodalom hosszabb szomszédtságával, hadseregének jelenlétével. *Politikai nyomás volt, és alkalmazkodtak hozzá.* Jó néhányan célszerűen, pragmatikusan, a mindennapi alkalmazkodás technikai-eszköz szintjén oldották meg a gyorsan és radikálisan változó viszonyokkal való számvetést.³ A régi elit 1945-ben még fiatal, de jól képzett tagja volt *Zibolen*

2 Szabolcsi Miklós 1956-ban személyesen kereste fel, hogy bocsánatot kérjen. Lásd: <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/kissarpad>; 2006. 05.20.

3 A folyamat sajátosságainak megismeréséhez, bár más történelmi korra nézve lásd: (*Pataki 2000*).

Endre, aki egy 1988-ban készült interjúban több olyan eseményt is elmesélt életének ebből az időszakából, amelyek önvédelmi reflexének a fentiekben leírt működéséről tudósítottak. Például a pártokhoz való viszonya a következőképpen alakult: „[...]jött egy bizonyos időszak, valamikor 1948-ban, amikor szólt....az akkori igazgató (Magyar Testnevelési Főiskola), hogy már elvárják attól, aki egyértelműen tisztázni akarja a rendszerhez való viszonyát, hogy lépjen be egy demokratikus pártba. Akkor beléptem a Parasztpártba. 1949-ben ismét szólt a Magyar Dolgozók Pártjának alapszervezeti titkára, hogy a vezetőség foglalkozott az ügyemmel, és úgy látják, itt volna az ideje, hogy kérjem a felvételemet. [...]. Tehát 1949-ben kértem a felvételemet, egy időben alapszervezeti titkár is voltam.” (*Sarkadi 1988:152–153.*) Szakmai területének védésére kialakított technikájára, taktikájára⁴ így emlékezett: „Jött a rendelkezés (1948-ban), hogy be kell szüntetni a gyanús gyermektanulmány, a nevelésszociológia stb. oktatását. Én gyorsabban figyeltem fel bizonyos jelekre, [...]. Ezeket a kollégiumokat már töröltem.” Tanította a szabványpedagógiát, de néhány év alatt....„már megtanultam annyit a szakirodalomból, hogy a marxizmus fogalomrendszerében is ki tudtam fejezni saját véleményemet...” (*Sarkadi 1988:140.*) Ezeket a döntési folyamatokat gyakran az egyének sem tudatosították, vagy ha tudatosították, ezek a döntések és reflexiók a pedagógiai nyilvánosságban természetesen nem jelentek, nem jelenhettek meg.

Voltak olyanok, akik *a szövetséges szerepét vállalták* a baloldallal. Ez rendkívül sokszínű „csoport” volt. Közéjük tartoztak azok, akik demokratikus platformon álltak, s rövid ideig reménykedtek a demokratikus átalakulásban, vagy akik a népi szocializmus építésében hittek (lásd például a népi mozgalmat), vagy a Horthy-rendszerben stigmatizált baloldali és/vagy zsidó értelmiség, vagy korábban társadalmi peremen élők és a rendszerváltásban mobilitási lehetőségeket látók, kihasználók. A szövetségi szerep a hatalom oldaláról esetenként azt is jelentette, hogy támogatott, elfogadott volt a szövetséges pedagógiája is addig, ameddig tartott a szövetség. Az utóbbira jellegzetes példa Karácsony Sándor és a népi írók pedagógiai nézeteinek és képviselőiknek a sorsa.

Karácsony Sándor 1945-öt fölszabadulásként élte meg, dolgozni kívánt az átalakulás érdekében, hatni szeretett volna, erre utal intenzív társadalmi, szakmai tevékenysége. Elnöke lett az Országos Szabadművelődési Tanácsnak, tagja az Országos Köznevelési Tanács elnökségének, a Magyar Cserkészszövetség díszelnöke, majd elfogadta a laicizált, a baloldal által „elfoglalt” Cserkészfiúk Szövetségének elnöki tisztségét is, 1946-ban a MADISZ elnöke lett, tagja volt a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom elnökségének, részt vett a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) munkájában, főszerkesztője az „Új Szántás” című szabadművelődési lapnak, szerkeszti a „Neveléstudományi dolgozatok társaslélektani és logikai alapon” című sorozatot az Exodus Kiadónál, a Debrecenben alapított Gyermeklélektani Társaság elnöke, továbbra is tanított a debreceni egyetemen, kiterjedt kapcsolo-

⁴ Ezt a kifejezést Zibolen Endre nem alkalmazta.

latot tartott fenn tanítványaival és követőivel. E felsorolásból is látható, hogy tevékenységében keveredett a funkcionalista-gyakorlatias tudós és a mozgalmár szerep, így nemcsak elszenvedője, elviselője lett a történelmi-politikai változásoknak, de aktív közéleti szereplője is (*Lányi 2000*). 1947 nyaráig vállalta a baloldallal, azon belül a kommunistákkal az együtt haladást, bár ő maga nem, csak néhány tanítványa lett a Magyar Kommunista Párt (MKP) tagja. Sajátos, minden akarnokságot elutasító nézetei ellenére a kommün oktatáspolitikájában vállalt (kis)szerepe, antifasiszta múltja, a parasztság és az ingyenes oktatás iránti elkötelezettsége, a társadalmi egyenlőtlenségekre megoldást kereső Marx iránti rokonszenve alapján és az ifjúság, valamint a vidéki értelmiség körében gyakorolt hatása miatt a kommunisták hatalmi törekvéseik megvalósításában szövetségest (eszközt) láttak benne 1945 után egy ideig (*Lendvai 1993*). Együtt haladási készségére, illetve annak „jutalmazására” utal az a tény, hogy amikor az MKP képviselője, Lukács György 1946 végén, majd 1947 februárjában listát terjesztett be az MTA vezetőségéhez azokról a tudósról, akiket az akadémia tagjai közé kívántak beválasztatni, akkor ebben Karácsony Sándor is szerepelt. Nem vállalta azonban a képviselőjelöltséget, amelyet az MKP ajánlott föl neki és tíz tanítványának. Valószínűleg plebejus demokrata elkötelezettsége, reformmentalitása, tenni akarása tartotta egy darabig a diktatúra felé haladó kommunisták szövetségében Karácsony Sándort, de többé-kevésbé el tudta határolni magát a politikai erőterétől (*Lányi 1997*). 1948 után azonban már támadások keresztüztüzebe került. A pedagógia területéről látványos politikai szempontú bírálattal üzte ki Bóka László Karácsonyt (*Bóka 1949*). A pedagógiára rátelepedő politika már nemcsak hallgatásra kárhóztatta, hanem nézeteit „reakciós” jellegűnek nyilvánította, még a lehetőségét is elvetette, hogy a szakma saját szempontjai alapján értelmezze és értékelje koncepcióját. Karácsony Sándor egy sikertelen önbírálat után kénytelen volt teljesen visszavonulni. 1950. március 28-án „önként” megírta miniszterének, Darvas Józsefnek, hogy egészségi állapota miatt nyugdíjaztatását kéri. Halála előtt nyugdíját is megvonták.

A szövetség vállalásában többen eljutottak a *kommunista párttagságig* és az *ideológiai, valamint pedagógiai paradigmaváltásig* is. Ebből a széles körből csak két jellegzetes egyéni utat emelek ki. Az elszenvedett traumák (munkaszolgálat, bujkálás, civil hadifogság) következtében vált például *Faragó László*, Prohászka Lajos tanítványa a gyermekközpontú, lélektani és szociológiai alapozású pedagógia képviselőjévé. Gondolatainak újraszerveződési folyamata rejtve maradt, a váltáshoz kapcsolódó kétségekről, vívódásokról a korabeli nyilvánosságban nem írt Faragó, csak jelzéseink vannak minderről (*Faragó 2001*). Feltárára, értelmezésre vár még a *Tettamanti Bélánál* bekövetkezett pedagógiai paradigmaváltás is, aki Imre Sándor nemzetneveléséről a „szocialista” pedagógiára váltott.

Kevesen voltak *marxista meggyőződésű és kommunista párttagok*, akik különböző intézetekben és szervezetekben aktív szerepet tölthettek be. (Lásd Alexits György, Béki Ernő, Berzeviczy Gizella, Kemény Gábor, Lukács Sándor, Mérei Ferenc stb.) Többségük tevékenységében összefonódott a politikus és a tudós/szakember sze-

rep, a társadalomalakító és a valóságot megismerő, kutató szerep. A türelmetlen tudománypolitika „alkotóiként”, végrehajtóiként az előző „csoport” tagjaival együtt kezdetben óvatosabban, majd 1949-től drasztikus módon átvették a második világháborút túlélő tudósok, szakemberek helyét. Alig telt el azonban egy év s az MDP 1950. márciusi határozatához kötődően közülük többen 1950-re, 1951-re szintén kitalasztottakká váltak. Hasonló egzisztenciális gondokkal, szakmai háttérbeszórítással küszködtek, mint a nem marxista, nem elkötelezett, nem baloldali már korábban félreállított szakemberek. Helyükbe gyakran az új baloldali generáció fiatal, kevésbé felkészült tagjai léptek.

A fenti szakemberek közül *Mérei Ferenc* még ma is része a pedagógia és a pszichológia területén a kommunikációs emlékezetnek. Sokan, bár többféleképpen emlékeznek rá, de mindegyik visszatekintésben közös, hogy meghatározó jelentőségűnek látják tevékenységét 1945 és 1950 között (is). Mérei Ferenc baloldali értelmiségi, Wallon és Szondi Lipót tanítványa, Marx műveinek olvasója, kommunistaszimpatizáns, kommunista, majd az MKP elit tagja, kirekesztett, munkaszolgálatos, 1945 után úgy érezte, hogy rendelkezik azokkal a szakmai (fogalmi), gyakorlati és hatalmi eszközökkel, amelyek lehetővé teszik a társadalom átalakítását (*Erős 1989*). Ő maga a hetvenes évek végén a következőképpen fogalmazott tevékenységének erről az aspektusáról egy interjúban: „rögeszmém volt és maradt, hogyha komolyan változtatni akarunk az embereken, akkor elsősorban magában a pedagógiában kell változtatni. [...] Kérdésként, munkásságom mindig a homo politicusé volt: ezért kutattam a pedagógiai hatással elérhető változás lehetőségét.” (*Győri 1977*) Intenzív életet élt, központi szerepet töltött be a kommunista párt tudomány- és oktatáspolitikájában, felsorolni is nehéz tisztségeit, feladatait, tevékenységét. Csak néhány illusztrációként: a Fővárosi Lélektani Intézet igazgatója, kísérleteket szervez, tanít az Eötvös Kollégiumban, a budapesti Pedagógiai Főiskolán, pedagógustovábbképzéseken, az MKP, majd az MDP Köznevelési Bizottságának a tagja, a NÉKOSZ központi szemináriumának vezetője, az MTT elnökségének tagja, az Országos Neveléstudományi Intézet (ONI) igazgatója (1948–1950).

Kulcsfigurává vált, tisztségei lehetővé tették számára, hogy segítse a társadalmi, pszichológiai szempontú gyermekközpontú pedagógia és pszichológia gazdag kibontakozását, de részt vett olyan politikai anyagok előkészítésében és végrehajtásában, amelyeknek célja többek között a pedagógia és a pszichológia területén az ideológiai és politikai szelekció volt. Utólag, erre az időszakra visszagondolva, szigorú bolshevikként tekintett magára, aki politikus maradt a pedagógia művelése során is (*Bagdy 1985:244.*). Bár tényleges hatalma, befolyása a pszichológia és a pedagógia alakulására intézményi és személyi szinten 1949 májusáig fennmaradt, de szerepét és helyzetét árnyalta az MDP által 1948 közepén meghirdetett szocialista ideológiai váltást igénylő politikája. Mérei 1948 végétől különböző pártfórumokon, szakmai, akadémiai szervezetekben vállalta a párt által elvárt ideológiai harcot, s korábbi nézetét megváltoztatva a polgári pedagógiák, így a reformpedagógia bírálójaként lépett fel. Mindez azonban nem bizonyult elegendőnek, 1949 decemberé-

ben önkritikára kényszerült az ONI gondozásában megjelent, átalakított és általa főszerkesztőként jegyzett Magyar Pedagógiában (Mérei 1949). Az önkritikák sem bizonyultak azonban elegendőnek. 1950-ben szélsőséges hangú vádirat jelent meg Lázár György tollából Mérei Ferenc ellen (Lázár 1950). 1949-ben még Kossuth-díjjal tüntették ki, de már nem jelölték akadémiai tagnak és 1950-ben a pedológia, mint burzsoá ideológia becsempészése vádjával félreállították. Kegyesített lett, kizárták a kommunista pártból, elvesztette központi szerepét, intézetét, az ONI-t feloszlatták. Az ötvenes években marginalizálódott, egzisztenciális gondokkal küszködött, főként fordításokból élt. 1956-ban került vissza a közéletbe a Petőfi Kör és a Balatonfüredi Konferencia kapcsán.

Hasonló sorsra jutott számos elkötelezett baloldali értelmiség is. Ma már világosabban látható, hogy Mérei és köre eltávolításának számos oka volt. A szovjet mintából átvett „pedológiai per” az ideológiai síkot jelentette, de emellett szerepet játszottak különféle személyeskedések, a tankönyvhiány, a felelősség-áthárítás 120 ezer könyv zúzdába küldéséért. Az előbbieken túl különféle források még arra hívják fel a figyelmet, hogy ez a politikai hajtóvadászat beilleszkedett egy, a Rajk-per nyomán meginduló szövevényes harc rendjébe, a megbízhatatlan értelmiségek eltávolításának sorába (K. Horváth 2006).

Az átmeneti időszakot különbözőképpen megélt szakemberek egy része a *negyvenes évek végére, az ötvenes évek elejére* azonos helyzetbe került. Ellenőrzötteké váltak a különböző utakat bejárók, például Kiss Árpád és Mérei Ferenc egyaránt az Államvédelmi Hatóság figyelmébe került. Így sok, különböző indulású, de alávetetté vált szakember közös történetét mesélik el Kiss Árpád szavai: A hatalom birtokosai „pártosak a tényekre való tekintet nélkül. Könyörtelenül sajátítják ki nemzedékek sorának meghasonlások és harcok árán elért eredményeit, durva kézzel értékelik át vagy semmisítik meg évszázadok apró munkával létrehozott, gyermekségünkől fogva szívünkhöz nőtt létesítményeit és alkotásait. Idegenek és idegenek vagyunk számukra. Maguk méltatják művüket, azonnal könyvbe foglalják történetüket – és csak nekik van történetük. Cenzúrájuk elutasít, kritikájuk megsemmisít. Nem a mi nyelvünkön beszélnek és nem velünk beszélnek. Nagy táboruk van azokból a nyomorultakból, akik távollétünkben írógépünkön fogalmaznak lázadó szövegeket és nyitva hagyott íróasztalfiókunkba rejtik: elmondják bennük mindazt, amiért sokéves rabság jár, ha nyomozás közben írásainkat átvizsgálják. És írnak névtelen leveleket, gyalázó cikkeket, amelyekben mindig újból bebizonyítják, hogy olyan ellenség vagy haladó világban, akinek élete teher. Légy hálás, hogy elviselnek és dolgozni engednek. Dolgozz és hallgass.” (Kiss 1999: 379.)

* * *

Az eddigi kutatások azt jelzik, hogy *nem voltak tiszta típusok*, vagy legalábbis nagyon kevés személy esetében, ti. különböző időszakokban, különböző helyzetekben változtak a reakciók, az alkalmazkodásnak a motívumai (félelem, karrierépítés stb.), a meggyőződésből vagy kényszerű alkalmazkodásból fakadó megoldások.

Nem lehet egyetlen oksági kapcsolattal megmagyarázni az egyéni döntéseket, hiszen a politikai kényszer, az egyéni értékek, meggyőződések, az addigi életút sajátosságai, a karriervágy, az egzisztenciális érdekek, az egyéni habitusok különféle jellegzetességei, sajátos kapcsolódásai az életpályák sajátos alakulását eredményezték. A rendszerváltások éveinek történései mélyen érintették a szakemberek többségének szakmai és magánéleti egzisztenciáját. Néhány év alatt több rendszerváltást éltek át, drámai történések kísérték szakmai és magánéletüket. Megalapozottan nevezhetjük többek pályafutását tragikusnak, azokét is, akiknek a pályája derékba tört, azokét is, akik alkalmazkodtak, s rövid ideig meghatározó szerepet töltöttek be, s azokét is, akik meggyőződéses marxisták voltak, de félreállították őket, azokét is, akik kiábrándultak. Az ötvenes évek elnyomó rendszere nem engedte láttatni ezeket a különböző élettörténeteket, illetve csak a hatalom szemszögéből. De az 1956-os év történései megmutatták, hogy a különböző szakmai és magánéleti minták, teljesítmények nem estek ki az egyének, a szakmai csoportok emlékezetéből.

GOLNHOFER ERZSÉBET

IRODALOM

- BAGDY EMÖKE (összeáll.) (1985) „A szabadság első pontja: szeretni az életet.” Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferencsel. *Magyar Pszichológiai Szemle*, No. 3. 241–253. o.
- BÁTHORY ZOLTÁN (1988; 2001) Meditáció pedagógiáról, tantervről. In: HORÁNSZKY NÁNDOR (ed. 2001) Budapest, Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény. 537–546.
- ERŐS FERENC (1989) A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében. In: *Mérei Ferenc emlékkönyv*. Budapest, MTA Soros Alapítvány, Magyar Pszichológiai Társaság. 27–31. o.
- FALUDI SZILÁRD (1975) A történeti szempont a pedagógiában. *Magyar Pedagógia*, No. 4. 441–448. o.
- FARAGÓ LÁSZLÓ & KISS ÁRPÁD (1949) Az újnevelés kérdései. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- FARAGÓ KLÁRA (2001) Tudománytalan gondolatok Faragó Lászlóról. In: KISS ENDRE (ed) *Interdiszciplináris pedagógia*. Debrecen, Kiss Árpád Archívum Könyvtára, Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék, 292–299. o.
- GOLNHOFER ERZSÉBET (2004) Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949. Pécs, *Iskolakultúra*.
- GOLNHOFER ERZSÉBET (2006) Rendszerváltások a tudomány legitimitációjában – Magyarország, 1945–1949. In: SZABOLCS ÉVA (ed) *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Budapest, Eötvös József Kiadó, 9–28. o.
- GYARMATI GYÖRGY (2005) Kényszerpályás rendszerváltások Magyarországon, 1945–1949. Mindentudás egyeteme, Október 17.
- GYŐRI GYÖRGY (1977) Küzdelem a lélektannal és a világgal. Beszélgetés Mérei Ferencsel. *Kortárs*, No. 4. 629–644. o.
- HORVÁTH MÁRTON (1990) *Kiss Árpád*. Budapest, OPKM.
- HUSZÁR TIBOR (1995) *A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KEMÉNY GÁBOR (1945) Demokratikus iskolareform. *Embernevelés*, No. 1. 2–21. o.
- K. HORVÁTH ZSOLT (2006) Szexuál-lélektani szubkultúra az ötvenes évektől. In: *Mérei életmű*. Budapest, Ú-M-K. 37–54. o.
- KISS ÁRPÁD (1964) Interjú. *Pedagógiai Szemle*, No. 3. 290. o.
- KISS ÁRPÁD (1999) *Igazság költészet nélkül*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- KOVÁCS LÁSZLÓNÉ VERMES STEFÁNIA (1997) Száz éve született Prohászka Lajos. *Magyar Pedagógia*, No. 3–4. 351–354. o.
- LÁNYI GUSZTÁV (1997) A rejtőzködő (politikai) pszichológia. Politikai pszichológia Magyarországon a fordulatévétől a rendszerváltásig. In: LÁSZLÓ JÁNOS (ed) *Élettörténet és megismerés*. Budapest, Scientia Humana Társulás. 224–249. o.